

فصلنامه علمی- پژوهشی «پژوهش زبان و ادبیات فارسی»

شماره بیستم، بهار ۱۳۹۰: ۱۸۱-۱۶۳

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۰۳/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۰۹/۱۷

بازنمایی جامعه پیش و پس از انقلاب با تکیه بر دو رمان رازهای سرزمین من و آزاده خانم و نویسنده‌اش اثر رضا براهنی

تقی آزاد ارمکی*

شهرام زمانی سبزی**

چکیده

ساز و کار اندیشه اجتماعی در ادبیات براهنی اساس تحقیق حاضر است. بدین منظور تصویر جامعه ایران در دو دوره قبل و بعد از انقلاب اسلامی در ادبیات داستانی رضا براهنی بر اساس ساختگرایی تکوینی لوسین گلدمن مورد بررسی قرار گرفت. از میان آثار براهنی دو رمان رازهای سرزمین من و آزاده خانم و نویسنده‌اش (آشویتس خصوصی دکتر شریفی) انتخاب گردید و به مفهوم‌شناسی و مقوله‌بندی این مفاهیم پرداخته شد. این مطالعه با تاسی از پارسنز در چهار حوزه فرهنگ، اجتماع، سیاست و اقتصاد انجام گرفت و مشخص گردید ساز و کار اندیشه اجتماعی در ادبیات براهنی رویکرد فرهنگی-سیاسی است. به عبارتی رمان‌های وی سیاسی هستند، لیکن از طریق فرهنگ دستیابی می‌شوند.

واژه‌های کلیدی: جامعه‌شناسی ادبیات، ساختارگرایی تکوینی، رازهای سرزمین من، آزاده خانم و نویسنده‌اش، رضا براهنی.

مقدمه

در بررسی‌های تحت عنوان جامعه‌شناسی ادبیات که به تعاملات جامعه و ادبیات می‌پردازد، برخی از تحقیقات به تأثیر آثار ادبی بر جامعه تمرکز دارند، پاره‌ای نیز به بازنمود جامعه در ادبیات توجه نشان می‌دهند.

تحقیقات متعددی در داخل و خارج از کشور در این زمینه انجام گرفته است و از هر دو جنبه به تعامل جامعه و ادبیات پرداخته شده است. در تحقیقی که دکتر تقی آزاد ارمکی و شهرام پرستش با نام «ادبیات داستانی و سرنوشت جامعه‌شناسی در ایران» در این زمینه انجام داده‌اند به مناسبات ادبیات با جامعه‌شناسی در ارجاع به تجربه مدرنیته پرداخته و نقش ادبیات را در تکوین جامعه‌شناسی ایران مشخص کرده‌اند. تحقیق مذکور به تأثیر آثار ادبی بر جامعه تمرکز دارد و در پی اثبات این است که گزارش نویسندگان، به‌عنوان فراهم‌آورندگان لایه ذهنی تجدد، در فرآوری عمل مدرن و متعاقباً تکوین جامعه‌شناسی اثرگذار بوده است. ولی هدف از تحقیق حاضر بررسی و شناخت جامعه ایران در دو دوره قبل و بعد از انقلاب از منظر بازنمود آن در ادبیات است. چراکه «از آنجاکه رمان در اصل، در سرتاسر نخستین بخش تاریخ خود، نوعی زندگینامه و وقایعنامه اجتماعی بوده است، جامعه‌شناسان ادبیات توانسته‌اند نشان دهند که این وقایعنامه اجتماعی کمابیش جامعه عصر خود را منعکس کرده است» (گلدمن، ۱۳۸۱: ۲۸).

بازنمایی جامعه در این دو اثر به تاسی از پارسنز در چهار حوزه فرهنگ، اجتماع، سیاست و اقتصاد، مورد مطالعه قرار گرفته است تا وضعیت جامعه در هر دوره نمایان شده و مشخص شود که آیا دو دوره نسبت به هم تفاوتی داشته است یا نه، و در صورت وجود تفاوت، روند و راستای تحول جامعه و چگونگی تطور آن از لحاظ رو به جلو بودن، پسرفت یا درجا زدن، مشخص گردد. در نهایت به این سؤال پاسخ داده می‌شود که براهنی در دو رمان رازهای سرزمین من و آزاده خانم و نویسنده‌اش، جامعه را در دو دوره قبل و بعد از انقلاب بر اساس نظام‌بندی پارسونز چگونه دیده است.

تأملات نظری و روش‌شناسی پژوهش

بررسی‌های جامعه‌شناختی ادبیات، پیوند عناصر ادبیات رمانی و واقعیات اجتماعی را منعکس می‌کنند و جامعه‌شناسان رمان به رابطه میان فرم رمان و ساختار محیط

اجتماعی که فرم رمانی در درون آن تکامل یافته است، می‌پردازند.

نظریه‌های متعددی در بررسی‌های جامعه‌شناختی ادبیات مورد استفاده قرار می‌گیرند و نظریه‌پردازان هر کدام از منظر خود و از زوایای خاص به موضوع بررسی خود می‌نگرند. پرواضح است که هر نظریه و روشی با توجه به منظری که از آن به موضوع ادبیات نگاه می‌کند، بعدهایی از مسئله را تبیین می‌کند ولی روشی که تقریباً همه ابعاد مدنظر ما را با توجه به دریافتی که از تک‌تک حوزه‌های نظام‌بندی پارسنز و زیرحوزه‌های آنها و در مقیاس گسترده‌تر، تشریح آنها در کل نظام یعنی جامعه پوشش می‌دهد، روش تحلیلی گلدمن یعنی روش ساختگرایی تکوینی است.

خاستگاه ساختگرایی تکوینی این فرضیه است که هر رفتار انسانی، کوششی است برای دادن پاسخی معنادار به وضعیتی خاص، و از همین رهگذر، گرایش به آن دارد تا تعادلی میان فاعل عمل و موضوعی که عمل بدان مربوط می‌شود، یعنی جهان پیرامون آدمی، برقرار کند (گلدمن، ۱۳۸۱: ۲۹۰).

در پژوهش ساختاری-تکوینی، در وهله نخست گروه‌های داده‌های تجربی که ساختارها و کلیتهای نسبی را تشکیل می‌دهند، معین شده، سپس ساختارهای نسبی به‌عنوان عناصر-در ساختارهای گسترده‌تر دیگر گنجانده می‌شوند. چنین روشی این امتیاز را دارد که نخست مجموعه واقعیات انسانی را به شیوه‌ای به‌هم‌پیوسته در نظر می‌گیرد و در عین حال دریافتی و تشریحی است، زیرا که توصیف یک ساختار معنادار، فرایند دریافت را به وجود می‌آورد، اما گنجانیدن ساختار معنادار در یک ساختار گسترده‌تر، فرایند تشریح است.

الگوی گلدمن همانطور که خود او اذعان می‌دارد و آن را کافی و وافی می‌پندارد، اگر بتواند چهارپنجم متن را توضیح دهد، کافی است. «به سبب موقعیت ممتاز آفرینش‌های فرهنگی در مقام موضوع بررسی، چشم‌داشت‌ها از جامعه‌شناس ادبیات این است که الگوی او دست کم سه چهارم یا چهارپنجم از متن را توضیح دهد» (گلدمن، ۱۳۸۰: ۳۵۶). وی در ادامه خاطر نشان می‌سازد که از آنجایی توضیح متن را صد در صد در نظر نمی‌گیرد که- صرفاً به سبب کمبود ابزارهای مادی- هرگز نتوانسته در مورد یک اثر واریسی سطر به سطر یا نکته به نکته‌ای را انجام دهد که از دیدگاه روش‌شناختی هیچ دشواری نداشته باشد.

لازم به ذکر است که در تحقیق حاضر بررسی سطر به سطر و نکته‌به‌نکته انجام گرفته است، یعنی می‌توان توضیح متن را کامل و نزدیک به صد در صد در نظر گرفت. بدین ترتیب به بررسی آثار ادبیاتی از ژانر رمانی پرداخته شد و از میان نویسندگان متعدد و معتبر، رضا براهنی انتخاب گردید، چرا که علاوه بر اینکه آثار رمانی براهنی از هر دو جنبه ارزش ادبی و ارزش بازاری بنا به گواه منتقدان ادبی و تیراژ از اهمیت بالایی برخوردارند، از طرفی به خاطر صاحب‌نظر بودن در حوزه‌های شعر و نقد ادبی، همچنین بدلیل حجم وسیع آثارش یکی از مطرح‌ترین نماینده‌های ادبی جامعه مورد بررسی، در دنیا محسوب می‌شود، بنابه همین دلایل نیز از تأثیرگذاری بالایی در میان اهل ادبیات برخوردار است. از طرفی گلدمن این نکته مهم را یادآور می‌شود که در اغلب موارد، آثاری که پس از گذشت زمان و نسل معاصر با دوره نگارششان پایدار مانده‌اند، ساختار معنادار را برای پژوهش اثباتی ساختاری- تکوینی تشکیل می‌دهند (گلدمن، ۳۵۵: ۱۳۸۰). از آنجایی که آثار براهنی بنابه گواه استقبال دو نسل بعد از خود از آنها، واجد شرایط مدنظر گلدمن برای پژوهش است، حجت در خصوص انتخاب آثار براهنی برای این تحقیق تمام می‌شود و گزارش چنین نویسنده‌ای از جامعه‌اش قابل تأمل و استناد است. از میان آثار رمانی متعدد وی، دو اثر را که به دو دوره قبل و بعد از انقلاب تعلق داشتند و طبقات و گروه‌های مختلف جامعه را دربر می‌گرفتند و همچنین بازه زمانی نسبتاً طولانی را شامل می‌شدند، و بنا به همین دلایل و بنابه گواه هر دو دسته منتقدان و خوانندگان برجسته‌ترین آثار براهنی از لحاظ گونه ادبی رمانی محسوب می‌شوند، انتخاب گردیدند. رمان رازهای سرزمین من به دوره قبل از انقلاب و رمان آزاده خانم و نویسنده‌اش به دوره بعد از انقلاب تعلق دارند.

در ادامه همانطور که در جداول به‌وضوح نمایان است مفاهیم متعلق به زیرحوزه‌های هر چهار حوزه فرهنگ، اجتماع، سیاست و اقتصاد، شمارش شده، سپس با توجه به داده‌های بدست آمده، هر دوره به‌نوبه خود در هر چهار حوزه و همچنین زیرحوزه‌های متعلقه تحلیل می‌گردد. سپس دو دوره در تک‌تک حوزه‌ها و همچنین در کل چهار حوزه مورد مقایسه قرار می‌گیرند. برای روشن شدن عناصر جزئی حاکم در جامعه در جهت دریافت دقیقتر ساختار معنادار، حوزه‌ها، زیرحوزه‌ها و عناصر زیر حوزه‌ها که بیشترین سهم را دارند، مورد تدقیق قرار می‌گیرند. سپس طی فرآیند تشریح، خود

حوزه‌ها- به نوبه خود کلی تر نسبت به زیر حوزه‌ها و به تبع اولی نسبت به عناصر زیرحوزه‌ها- تحلیل می‌گردد. در نهایت، کلیت اثر در قالب هر چهار حوزه تحلیل می‌گردد تا تلقی براهنی از جامعه، در دو دوره مشخص شده و همچنین میزان و راستای تغییر در صورت وجود، نمایان گردد.

سنخ‌شناسی مفهومی رازهای سرزمین من

تعداد	مفاهیم	زیر حوزه	ردیف	حوزه
		تکنولوژی:	۱	اقتصاد
۸۴۷	تفنگ- دینامیت- طپانجه- تی ان تی- موشک- تیر- گلوله- خمپاره- گلوله توپ- بمب- اسلحه- مسلسل- شصت تیر- کوکتیل مولوتوف.	نظامی	۱-۱	
۵۲۸	کامیون- ماشین- موتور- جیپ- اتوبوس- نفتکش- مینی‌بوس- کمپرسی- تانک- آمبولانس- زرهپوش- سواری.	ماشین آلات	۲-۱	
۱۶	آب لوله کشی- نورافکن- لامپا.	انرژی	۳-۱	
۶۶	گرامافون- فیلم- تلفن- آنتن- تلویزیون- رادیو- چاپ	ارتباطات	۴-۱	
۳۳۱	عینک- پیه سوز- ساعت- چرخ ماشین- فندک- استارت- برف پاک کن- اطو- دوربین- فتوکپی- فشارسنج- چراغ- بلندگو- چراغ توری- میکروفون- آژیر- یخچال فریزر- سماور برقی.	متفرقه	۵-۱	
۳۳۳	جاده- سد- پل- راه زمینی- راه آهن- فرودگاه- تأسیسات- ایستگاه- آسفالت.	تأسیسات	۲	
۱۳۲	پول- یکه توکانلار- اسکناس- بازار- سکه طلا- معامله- بازارچه- دکان- دلار.	بازار	۳	
۲۲۵۳	مجموع حوزه اقتصاد			

تعداد	مفاهیم	زیر حوزه	ردیف	حوزه
۳۶۲۹	سرباز- گروهبان- مترجم- رئیس- دکتر- افسر- درجه‌دار- قزاق- سرهنگ- سیاح- راننده- افراد ارتشی- سر جوخه- مستشار- مامور- رئیس رکن ۲- آجان- مامور مالیات- کار آگاه- نظامی- معلم- مقامات عالی رتبه- سرگرد- دژبان- امرء ارتش- گماشته- مقامات اداری- نوکر- فرمانده- مامور دولت- فرماندار- سروان- مقامات لشکری- ژنرال- سرهنگ- ستوان- شوfer- تیمسار- نگهبان- کاپیتان- آشپز- کنسول- خدمتکار- مکانیک- مغازه‌دار- بازجو- رئیس شهربانی- ستوان یک- قهوه چی- آجودان- رئیس مستشاری- مسئول اطلاعات- تیرانداز نویسنده- بانکدار- فرمانده لشکر- کلفت- استنادار- استاد- منشی- تاجر- مخبر- معاون دادگستری- ژاندارم- دادرس ارتش- گزارشگر- پلیس راهنمایی- مدیر- خلبان- دانشمند- روزنامه‌نگار- کارخانه‌دار- مهندس- پیمانکار- استاد دانشگاه- گوینده رادیو.	مشاغل جدید	۱	اجتماع
۱۲۳	باشگاه- اجتماع- باشگاه افسران- جامعه روحانیت- خانه ملت- شورای انقلاب اسلامی.	انجمن‌ها	۲	
۳۰۹	انقلاب- عصیان- شورش- اشغال- استعمار- استثمار- کودتا- جنگ و جدال اجتماعی- اختلافات نژادی- اختلافات قومی- اختلاف طبقاتی- بورژوازی- اعدام- شعار- شکنجه- روشنفکر- مبارزه- بازداشت- استراق سمع- انفرادی- پارتیزان- مالک و رعیت- زندان- جوخه اعدام- بلزجویی- تیرباران- اعلامیه- بوروکرات- اعتصاب- مجاهدین- جنوب شهر- آزادی مطبوعات- سانسور- تظاهرات- بند عمومی زندان- زندان قصر- تبعید- شکنجه‌گر- زندانی سیاسی- توطئه- اعلامیه- اعتصاب غذا- دیکتاتوری.	نقد اجتماعی	۳	
۸۳۸	قمار- مشروب خواری- بدمستی- اختلاس- زنبارگی- بچه بازی- عرق خواری- تریاک- فساد- همجنس بازی- رشوه- فرار زن- اعتیاد- عیاشی- طلاق- قوادی- جنایت- انحراف روانی- انحراف جنسی- تجاوز- فسق- دزدی- قتل- فحشا- خرافات- فقر- بدغذایی- مهاجرت- مشروب- سنگسار.	مسائل اجتماعی	۴	
۴۹۵	شهر- خیابان- شهرستان- میدانچه- کوچه- میدان.	شهر	۵	
۵۳۹۴	مجموع حوزه اجتماع			

تعداد	مفاهیم	زیر حوزه	ردیف	حوزه
		سازمان‌ها:	۱	سیاست
۱۹	مدارس- دانشکده- دانشگاه- مدرسه- پلی تکنیک.	آموزشی	۱-۱	
۱۲	بیمارستان- درمانگاه- داروخانه.	بهداشتی	۲-۱	
۹	گمرک- بانک.	مالی	۳-۱	
۴۵	بخش مهندسی- گروه مهندسی- کارخانه- کارگاه- تعمیرگاه.	صنعتی	۴-۱	
۱۲۲۴	گروهان- لشکر- مستشاری نظامی- ارتش- تیپ- ستاد- رکن ۲- پادگان- شهربانی- سربازخانه- سررشته داری- وزارت دفاع- مستشاری- جوخه- ساواک- سازمان اطلاعات- سازمان امنیت.	نظامی	۵-۱	
۱۰۸	اداره- استانداری- شهرداری- کاروانسرا- فرمانداری.	متفرقه	۶-۱	
۲۶۴	حکم- بازنشستگی- تشریفات اداری- ماموریت- سلسله مراتب- مالیات- جواز- بخشنامه- فرمان- تحقیقات محلی- استعفا- پی اچ دی- نامه اداری- آیین نامه- کارگزینی- استدعانامه- گذرنامه- پرونده سازی- گزارش- لیسانس- قطعنامه- پرونده- اسم نویسی در مدرسه- عریضه- مکاتبه- اسناد- تقدیرنامه- مصادره- قرارداد- فارغ التحصیل- دیپلم.	بوروکراسی	۲	
۹۳	ناسیونالیسم- کمونیست- امپریالیسم- کمونیسم- فعالیت سیاسی- اپوزیسیون- امپریالیست- امپریالیسم- صهیونیست- ناسیونالیست- فدائیان فرقه- فاشیسم- ضد کمونیست- لیبرالیسم- مارکسیست- ماتریالیست- اگزیستانسیالیست- تشکیلات- فرقه دموکرات- حزب- وصیت نامه.	احزاب	۳	
۲۷	حکومت- دولت- دولت مرکزی- کنسولگری- انتخابات- مجلس- نخست وزیر- وزراء.	دولت مدرن	۴	
۱۸۰۱	مجموع حوزه سیاست			

تعداد	مفاهیم	زیر حوزه	ردیف	حوزه
۵۸۳	تشریفات- سیگار- مطرب آوردن- رقصیدن- شیک- لباس نو- کراوات- فوق برنامه- لوس- استخر- شکار- بوربون- بیفتک- کباب تذرو- شراب- گیلان- ویسکی- روزلب- مست- رمانتیک- پیک- عینک دودی- پاساژ- فرنگ رفته.	سبک زندگی	۱	فرهنگ
۵۶۱	امنیت- وطن- دموکراسی- اخلاقیات- فرهنگ- الوهیت- انسانیت- تمدن- هویت- زبان- ملت- ملیت- قانون- آزادی- صلح و آرامش.	ارزش‌ها	۲	
۹۵۷	عشق- آرامش- سرگردان- رضایت خاطر- تنهایی- نفرت- غریز- عشقبازی- عصبانیت- بیمار روانی- پکر- عاشق- درمانده- ابراز انزجار از خود- سرخورده- کینه- ذلیل- بیزار- وحشت زده- حقارت- هیپنوتیزم- تفرعن- خرسند- مغرور- دستپاچه- حجب و حیا- نزاکت- اعتراف- سکوت- انتقام- مصمم- وقت شناسی- زبونی- نمک‌شناس- خوشحال- بیچارگی- فخر فروش- شیطانی- فرومایگی- اطمینان- خوشبخت- مالی‌خولیایی- استحاله.	خود	۳	
۴۲	فکر- تاریخ- جغرافی- تاریخ اجتماعی- گیاه‌شناسی- روانشناسی- انسان شناسی- جهان بینی- فلسفه- سیاست.	عقلانیت و علم	۴	
۲۴۲	تئاتر- سینما- فیلم- رمان- شعر- کاشیکاری معرق- هنر- منبت کاری- عکس- ادبیات- موسیقی- آثار کلاسیک سینما- اثر هنری.	هنر	۵	
۳۳	روزنامه- مطبوعات- مجله.	مطبوعات	۶	
۲۴۰۸	مجموع حوزه فرهنگ			

تفسیر جداول

در حوزه اقتصاد بیشترین فراوانی متعلق به تکنولوژی نظامی است و نزدیک ۷/۱ (۷) به (۱) بودن آن نسبت به بازار بیانگر حضور تجهیزات نظامی در جامعه است که حاکی از نظامی بودن جامعه است. پس از آن تکنولوژی ماشین‌آلات بیشترین فراوانی را بخود اختصاص می‌دهد. لازم بذکر است که در میان ماشین‌آلات نیز ماشین‌های نظامی بیشترین فراوانی را شامل می‌شوند. تأمل در شناسنده‌های زیرحوزه‌ها و فراوانی آنها این دریافت را بدست می‌دهد که نظامی‌گری قسمت عمده زیرحوزه‌های اقتصاد را بخود

اختصاص داده است. در مقام تشریح زیرحوزه‌ها در ساختار کلی تر یعنی حوزه اقتصاد نیز این نتیجه بدست می‌آید که کل زیر حوزه‌ها که حوزه اقتصاد را تشکیل می‌دهند با همدیگر همخوانی داشته و یک حوزه تحت تأثیر فضای نظامی را به نمایش می‌گذارند که همان دریافت ما از این حوزه بشمار می‌آید. لازم به ذکر است که در تحلیل نهایی، خود حوزه اقتصاد نیز در ساختار کلی تر یعنی جامعه، در ارتباط با دیگر حوزه‌ها که در کنار هم جامعه را می‌شناسانند، مورد تشریح قرار خواهد گرفت.

نکته‌ای که از این دریافت حاصل است، این است که از آنجایی که جامعه با جامعه بیگانه در جنگ نیست و نظامی‌گری موجود متوجه امور داخل جامعه است، چنین جامعه‌ای، جامعه‌ای سیاسی است که برای اداره امور از نیروی نظامی سود می‌جوید. در حوزه سیاست بیشترین فراوانی به سازمان‌های نظامی اختصاص دارد. پس از آن زیرحوزه بوروکراسی بیشترین فراوانی را دارا است که گزینه‌های متعلق به نظامی‌گری در میان آنها اکثریت گزینه‌ها را شامل می‌گردد.

سازمان‌های آموزشی، بهداشتی، صنعتی و مالی و همچنین زیر حوزه احزاب و دولت مدرن کمترین فراوانی را دارند بطوری که نسبت سازمان‌های نظامی به دولت مدرن ۴۵ برابر، نسبت به احزاب ۱۳ برابر، نسبت به سازمان‌های صنعتی ۲۷ برابر، نسبت به سازمان‌های آموزشی ۶۴ برابر، نسبت به سازمان‌های بهداشتی ۱۰۲ برابر و نسبت به سازمان‌های مالی ۱۶۴ برابر است.

زیرمجموعه‌های این حوزه نیز وقتی در کنار هم قرار می‌گیرند با توجه به شناسنده‌های خود و نسبت فراوانی آنها با همدیگر - که در سطور قبل اشاره شد - همان دریافت را که از حوزه اقتصاد حاصل شد، از خود و همچنین همان تشریح را در ساختار کلی تر یعنی حوزه سیاست ارائه می‌دهند.

در حوزه اجتماع بیشترین فراوانی به مشاغل جدید تعلق دارد که در این میان، مشاغل نظامی اکثریت قریب به اتفاق را تشکیل می‌دهد. پس از آن مسائل اجتماعی بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده است. در زیر حوزه نقد اجتماعی، نقد از مسائل سیاسی که بنا به گواه شناسنده‌های مربوطه - که در جداول آمده است - قوه نظامی در آن اعمال قدرت می‌کند بیشترین نقد را شامل می‌شود.

نسبت فراوانی مشاغل جدید به مسائل اجتماعی ۴ برابر، نسبت به شهر ۷ برابر، نسبت به نقد اجتماعی قریب به ۱۲ برابر و نسبت به زیرحوزه انجمن‌ها حدود ۳۰ برابر است. همان دریافت و تشریح زیرحوزه‌ها و حوزه‌های اقتصاد و سیاست در این مورد هم صادق است. در حوزه فرهنگ بیشترین فراوانی متعلق به زیرحوزه «خود» است که نشان از بازاندیش بودن افراد جامعه دارد. دومین فراوانی مربوط به سبک زندگی است. با توجه به اینکه بیشتر مشاغل نظامی و زندگی نظامی‌ها توصیف گردیده است، فلذا سبک زندگی نظامی‌ها را بیان می‌کند. فراوانی ارزش‌ها نیز تقریباً نزدیک به فراوانی ردیف اول و دوم است که مؤید بازاندیش بودن جامعه است. زیر حوزه هنر نیز با توجه به داده‌های قبلی و فضای موجود از فراوانی نسبتاً بالایی برخوردار است. ولی مطبوعات که بیشتر تحت کنترل دولت است کمترین فراوانی را شامل می‌گردد. به طوری که نسبت فراوانی زیرحوزه خود به زیرحوزه مطبوعات حدود ۴۲ برابر است.

فراوانی مفاهیم حاکی از افسردگی متعلق به زیرحوزه خود از طرفی، و تعداد اندک فراوانی مطبوعات در کنار هم، دریافت اهل اندیشه بودن افراد جامعه و از طرف دیگر در ساختار کلی تر فرهنگ، تشریح کنترل سیاسی- نظامی دولت را به همراه دارد.

داده‌های بالا و فراوانی‌های متعلق به زیرحوزه‌های هر چهار حوزه ما را به این دریافت می‌رساند که فضای نظامی بر تمامی فضاهای خصوصی و عمومی زندگی مردم حاکم است. این فضای پلیسی و نظامی در مفاهیم منفی شناسنده زیرحوزه خود، تحت حوزه فرهنگ گرفته تا فراوانی زیر حوزه‌های سازمان‌های نظامی و شناسنده‌های نقد اجتماعی و مشاغل جدید در حوزه سیاست و اجتماع تا تکنولوژی نظامی در حوزه اقتصاد که تماماً حاکی از شناسنده‌های نظامی است، خود را می‌نمایاند. این دریافت حاکی از نظامی‌گری در جامعه از زیرحوزه‌ها، در مقام تشریح نیز در ساختار کلی تر حوزه‌ها به همان صورت، خود را نشان می‌دهد. و در واقع زیرحوزه‌ها در داخل ساختار کلی تر حوزه مربوط به خود همدیگر را تایید می‌کنند و حوزه‌ها نیز در ساختار کلی تر جامعه با همدیگر هماهنگی و همخوانی دارند و یک جامعه نظامی را تشریح می‌نمایند. چنانکه پیشتر در روش‌شناسی ساختاری- تکوینی اتخاذ شده در مورد آثار ادبی ممتاز گفته شد در این تحلیل نیز فرایند دریافت و تشریح نه دو فرایند فکری متفاوت، بلکه یک فرایند واحد نمایانگر شدند که فقط به دو چارچوب استنادی مختلف مربوط می‌شوند.

سنخ‌شناسی مفهومی آزاده خانم و نویسنده‌اش

تعداد	مفاهیم	زیر حوزه	ردیف	حوزه
		تکنولوژی:	۱	
۹۶	تفنگ- لوله توپ- تیربار- پوکه- خمپاره- مسلسل- بی سیم- گلوله توپ- مین- عراده- طپانچه- منور- خمپاره- انداز شصت- گلوله توپ ۵۷ میلیمتری ضد هوایی- کاتیوشا- خمپاره ۶۰، ۸۰، ۸۲- شلیکا- آرپی جی- کلاشینکف- نارنجک- بمب- موشک- کلاهک اتمی- موشک قاره پیما.	نظامی	۱-۱	
۱۴۷	تاکسی- ماشین- موتور- اتوبوس- قطار- کشتی- ترن- پاترول- قایق- کشتی- دیزل- کمپرسی- تویوتا لندکروز- شورلت- شنوک- هواپیما- هلی کوپتر- تویوتا کارینا- سواری- اتوبوس- جیپ ارتشی- سفینه فضایی- ناوگان- ایرباس- مترو- بولدوزر- تراموا.	ماشین آلات	۲-۱	
۱۱	اف اف- فیوز برق- لامپ.	انرژی	۳-۱	
۴۷۸	ماهواره- تلفن- کامپیوتر- تلویزیون- ماشین چاپ- عکس- چاپخانه- تصویر- عکاسخانه- دوربین.	ارتباطات	۴-۱	
۳۳۵	مته برقی- فانوس- گوشی- بلندگو- دوچرخه- عینک- پیه سوز- ساعت- چرخ دستی- فندک- فتوکپی- دوربین.	متفرقه	۵-۱	
۲۹	پل- تأسیسات- ایستگاه- جاده- کاروانسرا.	تأسیسات	۲	
۲۱۱	پول- دکان- دلار- دلال ارز- سرمایه داران- مغازه- دکه- سبزه میدان- چک- مسافر خانه تبریز- مسافر خانه- بازار- معامله.	بازار	۳	
۱۳۰۷	مجموع حوزه اقتصاد			

حوزه	ردیف	زیر حوزه	مفاهیم	تعداد
سیاست	۱	سازمان‌ها:		
	۱-۱	آموزشی	کتاب فروشی- دانشگاه- کتابخانه- مدرسه- کتابخانه- کلاس- ابتدایی- متوسطه- کالج پیش‌دانشگاهی.	۵۱
	۲-۱	بهداشتی	بیمارستان- هلال احمر- اورژانس- پزشکی قانونی- آسایشگاه- تیمارستان- دندانپزشکی- دامپزشکی.	۳۷
	۳-۱	مالی	دارایی- بانک.	۷
	۴-۱	صنعتی	کارخانه- کارگاه.	۱۱
	۵-۱	نظامی	رکن ۲- ارتش- پادگان- پاسگاه- پایگاه موشکی- پایگاه- جبهه- کمیته- سپاه پاسداران- ستاد ارتش- قرارگاه- تیپ- نیروی زمینی- سپاه- ژاندارمری- گردان- بسیج- قلعه نظامی- کلانتری- ساواک.	۲۲۳
	۶-۱	متفرقه	ادارات دولتی- مراکز اعزام- مراکز امداد- ادارات- شهرداری- مرکز اداری و قضایی زندان- اداره ثبت احوال.	۲۴
	۲	بوروکراسی	امضاء- اسناد- پرونده- گزارش- دیپلم- مجوز- گواهینامه- شناسنامه- کارت شناسایی- فوق لیسانس- دکتری- بایگانی- وصیت‌نامه- حکم- امضاء- آرشيو- ماموریت- ثبت احوال- رساله دکتری- اعلان- لیسانس- اجازه نمایش- بورس تحصیلی- سلسله مراتب- شکایات- مرخصی- کمیسیون.	۱۲۹
	۳	احزاب	ایدئولوژی- فرقه دموکرات- نهضت ملی- حزب توده- نازیسم- حزب- احزاب خائن- تشکیلات.	۴۸
	۴	دولت مدرن	وزارت ارشاد- سفارت خانه- سیاست- دولت- وزارت خانه- دادگاه- وزیر دارایی- انتخابات ریاست جمهوری- ریاست جمهوری- قدرت سیاسی- وزارت خارجه- عدلیه.	۱۶
مجموع حوزه سیاست			۵۴۶	

تعداد	مفاهیم	زیر حوزه	ردیف	حوزه
۶۷۵	دکتر- روانپزشک- نویسنده- قصه گو- قصه نویس- سیاست مدار- کاتب- روزنامه نگار- عکاس- پرستار- نجار- سرباز- سرهنگ- ستوان- استوار- معمار- افسر- دبیر- کارگردان- نگهبان- مداح- کارگر- ملوان- حروفچین- مقامات تأمینات- لوازم آرایش فروش- تخریب چی- قاضی- مامور- روانکاو- مقامات ارتش- مقامات سپاه- راننده- تلفن چی- خلبان- پزشک- سلمانی- شاعر- نقاش- پاسبان- قایقران- سمساری- قصه گو- قصه نویس- مبل فروش- فراش- پستیچی- دربانورد- تیربارچی- خمپاره انداز شصت- امدادگر- بازیگر- مبلساز- مورخ- سردبیر- رئیس دانشگاه- باز پرس- ژنرال- آجودان- دادستان- ناشر- مهندس- طبیب- کارآگاه- روانکاو- فیلمبردار- خدمتکار- مقامات امنیتی- بازجو- آپاراتچی سینما- گاریچی- رئیس دادگاه- خبرنگار- کتاب فروش- مدیر- دندانیزشک- معاون وزیر- تیربارچی- رئیس شهربانی.	مشاغل جدید	۱	جامعه
۱۷۴	خانه شهید- خانه سالمندان- مراکز امداد- دفتر ایثارگران- مراکز موسیقی- کارگاه قصه و شعر- لژهای فراماسونری- اجتماعات- مسجد- تکیه- آسایشگاه سالمندان.	انجمن ها	۲	
۲۵۸	سلول انفرادی- کمیته ضد خرابکاری- شکنجه- مبارزان- زندان- نقد- اعدام- امپریالیسم سرمایه داری- مبارزه- سی تیر- کودتای ۲۸ مرداد- آدم سوزی- راه پیمایی- کتاب سوزان- آزادی خواهان- بازجویی- کشتارگاه- تیرباران- دار- منطقه فقیرنشین شهر- نهلیست- فضای پلیسی- ترور- قتل سیاسی- جرم سیاسی- کشتارگاه نازی ها- دستگاه امنیتی- استراق سمع- قربانیان خشونت سیاسی- نژادپرستانه- سرمایه داری- استعماری- راه پیمایی- تضادهای اجتماعی.	نقد اجتماعی	۳	
۷۳	اختلاس- ودکا خواری- فاجعه- قتل- جنایت- کشتن- طلاق- رباخواری- اعتیاد- روسپی گری- پارتی بازی.	مسائل اجتماعی	۴	
۴۹	شهر- خیابان- آپارتمان- بولوار- کوچه- میدان.	شهر	۵	
۱۲۲۹	مجموع حوزه اجتماع			

تعداد	مفاهیم	زیر حوزه	ردیف	حوزه
۵۸۳	تشریفات- سیگار- مطرب آوردن- رقصیدن- شیک- لباس نو- کراوات- فوق برنامه- لوس- استخر- شکار- بوربون- بیفتک- کباب تذرو- شراب- گیلان- ویسکی- روژلب- مست- رمانتیک- پیک- عینک دودی- پاساژ- فرنگ رفته.	سبک زندگی	۱	فرهنگ
۵۶۱	امنیت- وطن- دموکراسی- اخلاقیات- فرهنگ- الوهیت- انسانیت- تمدن- هویت- زبان- ملت- ملیت- قانون- آزادی- صلح و آرامش.	ارزش‌ها	۲	
۹۵۷	عشق- آرامش- سرگردان- رضایت خاطر- تنهایی- نفرت- غرایز- عشقبازی- عصبانیت- بیمار روانی- پکر- عاشق- درمانده- ابراز انزجار از خود- سرخورده- کینه- ذلیل- بیزار- وحشت زده- حقارت- هیپنوتیزه- تفرعن- خرسند- مغرور- دستپاچه- حجب و حیا- نزاکت- اعتراف- سکوت- انتقام- مصمم- وقت شناسی- زبونی- نمک شناس- خوشحال- بیچارگی- فخرفروش- شیطانی- فرومایگی- اطمینان- خوشبخت- مالیخولیایی- استحال.	خود	۳	
۴۲	فکر- تاریخ- جغرافی- تاریخ اجتماعی- گیاه‌شناسی- روانشناسی- انسان شناسی- جهان بینی- فلسفه- سیاست.	عقلانیت و علم	۴	
۲۴۲	تئاتر- سینما- فیلم- رمان- شعر- کاشیکاری معرق- هنر- منبت کاری- عکس- ادبیات- موسیقی- آثار کلاسیک سینما- اثر هنری.	هنر	۵	
۳۳	روزنامه- مطبوعات- مجله.	مطبوعات	۶	
۲۴۰۸	مجموع حوزه فرهنگ			

تفسیر جداول

در حوزه اقتصاد بیشترین فراوانی مربوط به تکنولوژی می‌شود که در این زیرحوزه تکنولوژی ارتباطی بیشتری فراوانی را دارد. پس از آن ماشین‌آلات قرار دارد و فراوانی بعدی متعلق به تکنولوژی نظامی است و کمترین فراوانی نیز متعلق به مفاهیم انرژی

است. کمترین تعداد مفاهیم را زیر حوزه تأسیسات بخود اختصاص داده است و این دریافت را بدنبال دارد که هنوز تأسیسات زیر بنایی جای خود را در حوزه اقتصاد پیدا نکرده است. و اما حوزه تکنولوژی و زیرحوزه‌های آن مخصوصاً شناسنده‌های ارتباطاتی، این دریافت را بدنبال دارد که ابزار ارتباطی جای خود را در اقتصاد جامعه دوران خود باز کرده است و این مسئله به اقتضای موقعیت زمانی منطقی می‌آید و فراوانی شناسنده‌های بازار نیز مؤید و هماهنگ با آن است.

در حوزه سیاست باز سازمان‌های نظامی بیشترین فراوانی را داراست و سازمان‌های مالی و صنعتی کمترین مقدار را دارا می‌باشند. بوروکراسی دومین تعداد مفاهیم را بخود اختصاص داده است. احزاب و دولت مدرن در ردیف‌های بعدی قرار دارند. نسبت تعداد سازمان‌های نظامی به احزاب حدود ۵ برابر، نسبت به سازمان‌های مالی ۳۲ برابر، نسبت به سازمان‌های صنعتی ۲۰ برابر و نسبت به سازمان‌های بهداشتی ۶ برابر است که فراوانی سازمان‌های نظامی نسبت به احزاب و دولت مدرن دریافت یک جامعه نظامی را بدنبال دارد و این تشریح را می‌طلبید که سازمان‌های نظامی در حوزه کلی‌تر خود یعنی حوزه سیاست در خدمت فضای پلیسی-نظامی قرار دارد.

در حوزه اجتماع بیشترین فراوانی متعلق به مشاغل جدید است و مفاهیم متعلق به شهر کمترین تعداد را دارد. نقد اجتماعی دومین تعداد فراوانی را دارد. نسبت فراوانی مشاغل جدید به زیر حوزه نقد اجتماعی تقریباً ۲ برابر است. مفاهیم حاضر در زیر حوزه نقد اجتماعی مانند مبارزه، جرم سیاسی، شکنجه، فضای پلیسی، قتل سیاسی، دستگاه امنیتی و ... بیشتر مربوط به فعالیت‌های سیاسی و واکنش دولت نظامی در مقابل آنها است که دریافت یک زیرحوزه سیاسی و در ساختار کل حوزه اجتماع با توجه به فراوانی اندک زیرحوزه‌های دیگر مثل زیرحوزه شهر، یک ساختار سیاسی را تشریح می‌نماید.

در حوزه فرهنگ، بیشترین فراوانی را زیرحوزه هنر با تعداد بالای قابل ملاحظه‌ای بخود اختصاص داده است. بطوری که تعداد فراوانی آن نسبت به سبک زندگی سه برابر است. زیرحوزه خود با سومین تعداد فراوانی و با تعداد مفاهیم متناسب و تقریباً مساوی که از لحاظ مثبت و منفی بودن دارا است در کنار تعداد مفاهیم ارزش‌ها و نوع مفاهیم مطرح شده مثل آزادی، فرهنگ، هویت، قانون، عدالت و امنیت و همچنین تعداد و نوع مفاهیم متعلق به زیرحوزه عقلانیت و علم یک دریافت فرهنگی را از زیرحوزه‌ها بدست

می‌دهد. در مقام تشریح نیز، تناسب تعداد مفاهیم زیرحوزه‌های حوزه فرهنگ با همدیگر، یک جامعه با فرهنگ را به نمایش می‌گذارند.

دریافتهایی که زیرحوزه‌ها در ساختارهای خود و همچنین تشریح‌هایی که در ساختارهای کلی‌تر مربوط بخود و در نهایت این ساختارهای کلی‌تر یعنی حوزه‌ها، در کنار همدیگر می‌نمایانند، با توجه به فراوانی و نسبت آنها با همدیگر در داخل ساختارهای کلی‌تر- حوزه‌ها- و مفاهیم مربوطه، بعنوان مثال مفاهیم نقد اجتماعی، بیانگر جامعه‌ای با فضای سیاسی- پلیسی است. از طرفی با توجه به مفاهیم زیرحوزه‌های فرهنگ و فراوانی کل حوزه فرهنگ نسبت به حوزه‌های دیگر این تشریح از حوزه‌ها در کل ساختار جامعه حاصل است که مسائل سیاسی از مجرای فرهنگی دستیابی می‌شوند.

نتیجه‌گیری

در رازهای سرزمین من، حوزه اقتصاد بیشترین تعداد فراوانی را به زیرحوزه تکنولوژی آنهم شاخه نظامی اختصاص داده است. و ماشین آلات دومین تعداد فراوانی را دارا است. در صورتیکه در آزاده خانم و نویسنده‌اش بیشترین فراوانی متعلق به تکنولوژی ارتباطی است و تکنولوژی نظامی در اولویت پنجم قرار دارد.

در رازهای سرزمین من در حوزه اجتماع، مشاغل جدید که بیشتر آنها مشاغل نظامی هستند اولین اولویت را دارد و مسائل اجتماعی و نقد اجتماعی اولویت‌های دوم و سوم را دارند. در آزاده خانم و نویسنده‌اش نیز بیشترین تعداد فراوانی متعلق به مشاغل جدید آنهم دقیقاً همانند رازهای سرزمین من، مشاغل نظامی است و نقد اجتماعی در اولویت بعدی قرار دارد. بعلاوه تعداد انجمن‌ها به نسبت تعداد کل در آزاده خانم بیشتر شده است. در حوزه سیاست در رازهای سرزمین من سازمان‌های نظامی اختلافی آشکار با دیگر سازمان‌ها و بوروکراسی دارد ولی این وضعیت در آزاده خانم و نویسنده‌اش متعادل‌تر توصیف شده است. یعنی دیگر سازمان‌ها مثل سازمان‌های آموزشی و بهداشتی نیز بالنسبه رشد کرده‌اند و بوروکراسی نیز از وضعیت قابل قبول‌تری نسبت به رازهای سرزمین من برخوردار است.

در حوزه فرهنگ در رازهای سرزمین من بیشترین تعداد فراوانی مربوط به زیرحوزه خود است ولی خود مفاهیم شناسنده بار معنایی منفی دارند. ولی در آزاده خانم و

نویسنده‌اش بیشترین تعداد مفاهیم مربوط به هنر است و ارزش‌ها در هر دو رمان از اولویت تقریباً یکسانی برخوردارند. با توجه به تعداد مفاهیم متعلق به عقلانیت و علم و مطبوعات نسبت به تعداد کل حوزه فرهنگ در رمان‌های مربوطه این نتیجه حاصل می‌شود که جامعه آزاد خانم و نویسنده‌اش نسبت به جامعه رازهای سرزمین من جامعه با فرهنگ‌تری است.

در مقام مقایسه حوزه‌ها در نظام پارسونزی خود در دو رمان نتایج زیر به دست آمد: در رازهای سرزمین من تعداد مفاهیم حوزه اجتماع سه برابر مفاهیم حوزه سیاست است که این نسبت در آزاد خانم و نویسنده‌اش $2/25$ برابر است. در رازهای سرزمین من تعداد مفاهیم حوزه اجتماع با اختلاف کمی تقریباً $2/5$ برابر حوزه‌های فرهنگ و اقتصاد است. در رمان آزاد خانم و نویسنده‌اش حوزه اجتماع با اینکه تعداد مفاهیم بیشتری را نسبت به فرهنگ داراست ولی این نسبت در مقایسه با رازهای سرزمین من که $2/5$ برابر بود به $1/3$ برابر کاهش یافته است. در واقع فراوانی مفاهیم فرهنگی که دغدغه اجتماع را دارند، نسبت به قبل بیشتر شده است.

حوزه فرهنگ در هر دو دوره نسبت تقریباً یکسانی را نسبت به حوزه سیاست دارد. به طوری که در دوره اول یعنی در رازهای سرزمین من، $1/34$ برابر و در دوره بعد از انقلاب یعنی آزاد خانم و نویسنده‌اش این نسبت $1/7$ برابر است. و اما فرهنگ و اقتصاد در هر دو دوره فراوانی مفاهیم یکسانی را دارا می‌باشند. در رازهای سرزمین من حوزه اقتصاد با اجتماع تعداد مفاهیم تقریباً برابری را حائزند.

در رمان رازهای سرزمین من دریافت‌ها از زیرحوزه‌ها و تشریح آنها در ساختار کلی حوزه و همچنین دریافت حوزه‌ها و تشریح آنها در اجتماع هر چهار حوزه با توجه به آمار جداول و دلایلی که در تفسیر جداول آورده شد، فضای حاکم بر جامعه، فضای پلیسی مضاعف است.

جامعه سیاسی براهنی به واسطه مفاهیم و مضامین بکار گرفته شده در رمان‌ها که از خود فرهنگ آن جامعه نشأت یافته و زاویه‌های پنهان و آشکار آن را بروز می‌دهند، و در قالب مفاهیم ارزشی، هنری، عقلانی- علمی و مفاهیم روانشناختی مربوط به خود بوضوح نمایان است.

در رمان آزاد خانم و نویسنده‌اش یا آشویتس خصوصی دکتر شریفی، باز فضای

حاکم بر جامعه به همان دلایلی که در تفسیر جداول بیان گردید، سیاسی است. این دریافت را از زیر حوزه‌ها و حوزه‌ها و همچنین تشریح هر یک از آنها در ساختارهای کلی‌تر مربوط به خود و در نهایت با تشریح آنها در کل جامعه نشان دادیم.

ولی در مقام مقایسه جامعه رازهای سرزمین من با آزاده خانم و نویسنده‌اش، داده‌ها این طور تشریح می‌کنند که جامعه آزاده خانم و نویسنده‌اش در مقایسه با رازهای سرزمین من جامعه سیاسی‌تری است تا نظامی و پلیسی. و از طرفی جامعه با فرهنگ‌تری است و فضای فرهنگی خود را به گواه کثرت مفاهیم هنری حوزه فرهنگ در عرصه‌های متنوع و همچنین مفاهیم روانشناختی، به فضای سیاسی مربوط به دوران خود پیوند می‌دهد، بطوری که مسائل سیاسی خود را نیز از طریق فرهنگ پی‌گیری می‌کند. از طرفی به گواه آمار، اقتصاد خود را تا حدودی از زیر سلطه نظامی‌گری رها ساخته است. نظامی‌گری اگر هم حضور دارد در نگهداشت و کنترل فضای سیاسی خود را بروز می‌دهد. ولی جامعه قبل از انقلاب یعنی جامعه رازهای سرزمین من، جامعه نظامی‌تری است و نظامی‌گری در تمام زیرحوزه‌های و بالتبع حوزه‌ها و در تمام لحظه‌ها و در هر موقعیتی به واسطه‌ای حضور دارد و کل جامعه را تحت سیطره خود درآورده است.

دریافت و تشریحی که از نتایج تحقیق حاصل می‌شود مبین این هستند که رمان‌ها در هر دو دوره سیاسی هستند ولی با اختلاف ماهوی از طریق فرهنگ دستیابی می‌شوند. عبارتی سازوکار اندیشه اجتماعی در ادبیات براهنی رویکرد فرهنگی- سیاسی است.

براهنی در رمان‌های خود به خصوص در این دواثر، جامعه را آنطور که مشاهده نموده، روایت کرده است و این مسئله هر چند که تحقیق ما را قابل استناد و معتبر می‌سازد و موجب شناخت درست ما از واقعیت‌های دوران مورد بررسی می‌شود. ولی موضوع اساسی این است که هنرمند باید روایت خود از زندگی را ارائه دهد و دنیای آرمانی خود را در آثارش بسازد. شاید رعایت نشدن همین نکته از سوی هنرمندان جامعه است که در دو دوره جداگانه تفاوت چندانی مشاهده نمی‌شود. چرا که این نوع نگرش هنرمندان، سبب نهادینه شدن فضای موجود در ذهن جامعه می‌شود و نهایتاً تکرار دوره‌ها را موجب می‌گردد.

منابع

- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۷۸) جامعه‌شناسی در ایران، تهران، کلمه.
- آزاد ارمکی، تقی، پرستش، شهرام (۱۳۸۳) «ادبیات داستانی و سرنوشت جامعه‌شناسی در ایران»، نامه علوم اجتماعی، ش ۲۳.
- اباذری، یوسف، امیری، نادر (۱۳۸۴) «بازخوانی رمان شوهر آهو خانم»، فصلنامه مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال اول، ش ۴.
- میرفخرایی، تژا (۱۳۸۴) «رمان‌های عامه پسند ایرانی؛ سازگاری زن»، فصلنامه مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال اول، ش ۴.
- اباذری، یوسف، میلانی، ندا (۱۳۸۴) «بازنمایی مفهوم «غرب» در نشریات دانشجویی»، نامه علوم اجتماعی، ش ۲۶.
- حریری اکبری، محمد (۱۳۸۰) «هرمنوتیک سهندیه»، نامه علوم اجتماعی، ش ۱۷.
- تودورف، تزوتان (۱۳۷۷) منطق گفتگویی میخاییل باختین، ترجمه داریوش کریمی، تهران، مرکز. لوکاچ، جورج، (۱۳۸۰) نظریه رمان، ترجمه حسن مرتضوی، تهران، قصه.
- اسکارپیت، روبر (۱۳۷۴) جامعه‌شناسی ادبیات، ترجمه مرتضی کتبی، تهران، سمت.
- گلدمن، لوسین (۱۳۸۱) جامعه‌شناسی ادبیات (دفاع از جامعه‌شناسی رمان)، ترجمه محمد جعفر پوینده، تهران، چشمه.
- گلدمن، لوسین، ت. آدورنو و ... (۱۳۸۰) جامعه، فرهنگ، ادبیات، ترجمه محمد جعفر پوینده، تهران، چشمه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی